

آموزه‌های تربیتی حضرت زهرا علیها السلام در حدیث کساء

معصومه حسنی^۱، طاهره سپهریان^۲

چکیده

انسان در همه عرصه‌های تاریخی به دنبال حقیقت و کسب کمال بوده است. از آنجا که تربیت صحیح و سازنده، وسیله‌ای مؤثر در رسیدن انسان به کمال و حقیقت هستی است. پژوهش حاضر باهدف واکاوی آموزه‌های تربیتی حضرت زهرا علیها السلام در حدیث شریف کساء باروش توصیفی-تحلیلی و با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای انجام شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که در تربیت، اصولی حاکم است که توجه به آنها فرآیند تربیت صحیح را محقق می‌کند. اصول حاکم بر تربیت صحیح در حدیث شریف کساء که محوریت آن بر شخصیت والامقام سیده النساء العالمین علیها السلام استوار است اصولی به دست می‌دهد که توجه به آنها راهگشای انسان برای دستیابی به آموزه‌های تربیتی است. این اصول عبارتند از: اصول ناظر بر شخص مربی در آموزه‌های تربیتی حدیث شریف کساء که ایمان و تزکیه، الگو بودن و دانش و تخصص لازم مربی را مورد توجه قرار می‌دهد؛ اصول ناظر بر شخص متربی در آموزه‌های تربیتی حدیث شریف کساء که توجه به ظرفیت‌شناسی و تفاوت‌های فردی را مدنظر قرار می‌دهد؛ اصول ناظر بر محیط که عوامل انسانی و غیرانسانی و ایجاد فضای محبت‌آمیز محیط را تأثیرگذار بر تربیت صحیح برمی‌شمرد.

واژگان کلیدی: آموزه‌های تربیتی، حضرت زهرا علیها السلام، اصول تربیتی، حدیث کساء.

۱. دانش‌پژوه کارشناسی رشته روان‌شناسی، از کشور افغانستان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه،

قم، ایران.

۲. مربی گروه روانشناسی، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم ایران.

۱. مقدمه

انسان، اشرف مخلوقات است و توانایی و ظرفیت وجودی بالایی برای رسیدن به هدف نهایی یعنی، کمال دارد. انسان برای رسیدن به این هدف نیازمند تربیت و گذراندن مسیر صحیح آن است. با نگاهی بر تاریخ مشخص می‌شود که انسان همیشه به دنبال تربیت و خودسازی بوده است. او برای پاسخ به این نیاز فطری تلاش‌های درست یا نادرست انجام داده است، اما زمانی می‌تواند به درک حقیقی از خودسازی و تربیت دست یابد که از منبع اصلی آن یعنی، خداوند کمک گرفته باشد. (مصباح یزدی، ۱۳۶۷، ص ۱۱۷) در دیدگاه امروز نیز تعلیم و تربیت به معنی شناخت و کشف روابط پدیده‌هاست. با وجود تلاش‌های فراوان و محدودیت‌های ذاتی، انسان نتوانسته است به الگوی کاملی دست یابد. مکاتب مختلف با پرداختن به جنبه‌ای از تربیت، رشد، خودشکوفایی و ظهور کردن و با گذر زمان و پی بردن به کاستی‌های آن، ظهور مکاتب دیگر را سبب شده‌اند. این مکاتب به دلیل توجه به جنبه مادی نتوانسته‌اند به الگوی واحدی دست یابند (مصباح یزدی، ۱۳۶۷، ص ۱۱۹).

با توجه به فطری بودن مسئله تربیت و محدودیت‌های ذاتی، انسان نیازمند الگویی مناسب و کامل است که بتواند براساس ویژگی‌های ذاتی، رسیدن به کمال را محقق کند. از این رو، خداوند راهنماییانی در همه زمان‌ها برای هدایت قرار داده است. در زمان حاضر نیز قرآن و ائمه معصومین علیهم‌السلام که مظهر الگویی کامل برای پیروان حقیقت هستند، راهنمای هدایت و کمال نیز هستند. در این رهگذر، حضرت فاطمه علیها‌السلام برترین الگوست؛ زیرا ائمه علیهم‌السلام همه در روش و سلوک خود به آن بانو تأسی می‌کردند و او را سرمشق خود قرار می‌دادند. امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف در حدیثی فرمود: «دختر رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم برای من الگوست» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۸۶/۳). حضرت زهرا علیها‌السلام به منزله حجت و اسوه برای مردم معرفی شده و اطاعتش نیز واجب است. بنابراین، ابعاد فکری و زندگی ایشان باید شناخته شود.

باتوجه به جایگاه شخصیتی حضرت زهرا (علیها السلام) و نقش ایشان در امر تربیت، تحقیقات فراوانی صورت گرفته است. آریایی در مطالعه خود به شیوه ارتباط حضرت زهرا (علیها السلام) در سه جایگاه دختری، همسری و مادر بودن و مسائل تربیتی این سه نقش پرداخته است. شهرپاری در مطالعه خود براساس سه اصل تربیتی به بررسی سیره تربیتی حضرت زهرا (علیها السلام) به طور کلی پرداخته است. حسینی و همکاران در مطالعه خود به اهمیت جایگاه حدیث قدسی و سپس آثار تربیتی آن مانند صله رحم و رعایت توجه به خداوند در هنگام درد و گرفتاری و رعایت حریم شخصی و احترام به مقام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و... می‌پردازند. امرایی و همکاران در تحقیق خود، اهمیت استفاده از القاب و کنیه‌ها، سلام و پاسخ آن، اذن و اجابت و صمیمیت اعضای خانواده را از محوری‌ترین اصول تربیتی حاکم بر حدیث کساء بیان می‌کند.

باتوجه به مطالعات انجام شده تاکنون آموزه‌های تربیتی حضرت زهرا (علیها السلام) در حدیث کساء براساس اصول تربیتی که نشان‌دهنده تربیت ازمنظر ائمه براساس اصول ثابت و منطبق با ویژگی‌های فطری انسان است بررسی نشده است. بنابراین، در تحقیق حاضر براساس اصول تربیتی، آموزه‌های تربیتی حضرت زهرا (علیها السلام) در حدیث کساء بررسی می‌شود؛ زیرا حدیث شریف کساء، حدیثی قدسی و منتسب به حضرت زهرا (علیها السلام) است و محتوای آن در فضیلت پنج تن آل عباست که محور عالم هستی هستند. این حدیث به قدری مهم است که می‌توان آن را یک دوره ناب تربیتی معرفی کرد. طی فرازهایی کوتاه، آثار تربیتی براساس سه محور مربی، متربی و محیط ترسیم می‌شود. در پژوهش حاضر که به صورت توصیفی-تحلیلی است براساس اصول تربیتی، آموزه‌های تربیتی حضرت زهرا (علیها السلام) در حدیث شریف کساء بررسی می‌شود.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. آموزش در لغت و اصطلاح

آموزش، اسم مصدر آموختن و به معنی عمل آموختن و تعلیم است. (دهخدا، ۱۳۷۲، ۴/۶۸) سیف در تعریف آموزش در اصطلاح می‌گوید: «آموزش فعالیتی است که معلم برای آسان ساختن یادگیری طرح‌ریزی می‌کند و بین او و یک یا چند یادگیرنده به صورت کنش متقابل جریان

می‌یابد. آموزش، هرگونه فعالیت یا تدبیر ازبیش طرح‌ریزی شده با هدف یادگیری در یادگیرندگان است» (سیف، ۱۳۹۶، ص ۱۴). این تعریف به دلیل برخورداری از جامعیت مدنظر است.

۲-۲. تربیت در لغت و اصطلاح

تربیت در لغت‌نامه دهخدا به معنی پروردن و پروراندن است. (دهخدا، ۱۳۷۲، ۵۵۰/۱۴) در اصطلاح شهید مطهری تربیت را این‌گونه تعریف می‌کند: «تربیت عبارت است از پرورش دادن؛ یعنی استعدادهای درونی را که بالقوه در یک شیء موجود است به فعلیت درآوردن و پروردن. بنابراین، تربیت فقط در مورد جاندارها یعنی، گیاه، حیوان و انسان صادق است و اگر این کلمه در مورد غیرجاندار به کار رود به طور مجازی به کار رفته است نه اینکه به مفهوم واقعی، آن شیء را پرورش داده‌ایم» (مطهری، ۱۳۶۷، ص ۵۶). این تعریف باتوجه به جامعیتی که دارد مدنظر است.

۲-۳. اصول در لغت و اصطلاح

اصل در لغت به معنای پایین‌ترین قسمت هرچیز است. (فراهیدی، ۱۴۱۰، ۱۵۶/۷) اصل در فارسی به معنای ریشه، بیخ، بن، بنیاد، تبار، نژاد، گوهر و جمع آن اصول است (معین، ۱۳۸۸، ص ۱۲۷). در اصطلاح، باتوجه به اینکه قلمرو پژوهش حاضر تربیتی است منظور در اینجا اصول تربیتی است که به مربیان ارائه می‌شود تا با آن، اهداف تربیت را محقق کنند. مراد از اصول تربیت، دستورالعمل‌هایی است که علاوه بر راهنمایی فرایند تربیت با مبانی تربیتی نیز همسو باشد (مصباح و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۲۹۱). اصول تربیت کلی است و روش‌هایی که برای تحقق اهداف تربیتی از آن استخراج می‌شود درواقع اصول جزئی تربیت است که متناسب با موقعیت و نیازهای تربیتی استخراج می‌شود. بنابراین، تنوع در اصول تربیت دربین محققان، تنوع در روش‌های تربیتی است. برهمین اساس باتوجه به ارکان تربیت (مربی، متربی، محیط و ابزار) آموزه‌های تربیتی حضرت زهرا علیها السلام در حدیث کساء با اصول ناظر بر مربی، متربی و محیط بررسی می‌شود.

۳. شخصیت و ویژگی‌های حضرت زهرا (علیها السلام)

برترین زن: حضرت فاطمه (علیها السلام) بانویی است که تمام ویژگی‌ها و شاخص‌های زنان برتر و مطرح را در تمام ابعاد روحی، معنوی و ایمانی، مهربانی و عطف، ولایت‌مداری، همسر و فرزندداری، علم و درایت و تقوا و کیاست و استقامت را یک‌جا در نگاه خود به همراه دارد.

محور اصحاب کساء: بسیاری از بزرگان تفسیری اهل سنت مانند ثعالبی، قرطبی و... بر اهل بیت بودن اصحاب کساء ادعای اجماع و اتفاق دارند: «منظور از اهل بیت، اصحاب کساء است که محور آن حضرت زهرا (علیها السلام) است» (الثعالبی، ۱۴۱۸، ۳۴۶/۴).

مصدق آیه تطهیر: حضرت زهرا (علیها السلام) مصداق آیه تطهیر است. آیه تطهیر در شأن اصحاب کساء نازل شده و حضرت فاطمه (علیها السلام) محور آن است. (حاکم حسکانی، ۱۴۱۱، ۱۳۶/۲)

الگوی معرفتی در اسلام: ملاک فضل در نظام معرفتی اسلام، علم و تقوی است. حضرت فاطمه (علیها السلام) خطیب الهی است. مفاد خطبه‌هایی که در کتب اهل سنت علاوه بر منابع شیعی از حضرت نقل شده است لبریز از معارف حکمی و قرآنی دقیق و عالی در مورد هستی‌شناسی، خداشناسی، جهان‌شناسی و معاد، نبی‌شناسی و امام‌شناسی است. (فتاحی‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۱۱) حضرت فاطمه (علیها السلام) مأنوس قرآن و وحی است. براساس اخبار سیره و حدیث در منابع اهل سنت، گفتار حضرت همواره مزین و مبرهن به آیات قرآنی بوده است که این نشانگر بهره‌وافر ایشان از وحی و علوم قرآنی و نشانگر بعد دیگری از ابعاد مرجعیت معرفتی حضرت است که در آثار رسیده از ایشان به دست می‌آید (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۲۷).

حضرت فاطمه (علیها السلام) علت فتق عالم ماده و منشأ کثرات مادی: اعتقاد شیعه بر آن است که حضرت زهرا (علیها السلام) به دلیل آیه تطهیر، حدیث ثقلین و دیگر نصوص، معصوم است. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۶/۴۳) عصمت، دلیلی بر پیراستگی و تجرد روح است. بنابر قواعد فلسفی هرچه روح مجردتر باشد بیشتر واجد گوهر مجرد علم است. در روایات شیعی اهل بیت (علیهم السلام) حجج الهی بر مردم و حضرت زهرا (علیها السلام) حجت الهی بر اهل بیت (علیهم السلام) است: «نحن حج الله علیکم و أمنا فاطمه حجه الله علینا» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۲۶/۴۰). - نمونه انسان کامل و پرورش‌دهنده انسان‌های

کامل: حضرت زهرا علیها السلام پرورش دهنده حسنین علیهما السلام و مصداقی از این آیه مبارکه است: «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ» (نجم: ۳). رفتار و گفتار او مانند یک مربی در حدیث کساست.

۴. اصول تربیتی

اصول از گزاره‌های کلی است و از نظر کلیت برابر نیست و می‌توان از اصول، چند اصل جزئی‌تر استخراج کرد. (مصباح و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۲۹۳) بنابراین، در پژوهش حاضر اصول تربیتی حضرت زهرا علیها السلام در حدیث کساء از نظر کلیت و براساس ارکان تربیتی (مربی، متربی، محیط) طبقه‌بندی و در آن، آموزه‌های تربیتی حضرت زهرا علیها السلام با اصول جزئی‌تر ناظر بر مربی، متربی و محیط بررسی می‌شود.

۴-۱. اصول ناظر بر مربی

مربی با اختیار و اراده به صورت آگاهانه در رشد و ارتقای شخصیت دیگران تأثیر می‌گذارد و بستر بهسازی را فراهم می‌کند. بنابراین، داشتن ویژگی‌هایی که او را در امر تربیت موفق سازد برای مربی لازم و ضروری است. باتوجه به اهمیت نقش مربی در همه اعصار، مکاتب و دیدگاه‌های مختلف به آن پرداخته‌اند از جمله مکتب رئالیسم (واقع‌گرا) که مقام ارجمندی برای معلم قائل است و معلم را مسئول تحرک و جنبش دانش‌آموزان و زمینه‌ساز بحث و انتقاد دانش‌آموزان برای تبادل اطلاعات می‌داند. (علیزاده و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۲۵) در مکتب ایده‌آلیسم، معلم باید نظام ارزشی کامل و ذوق زیبایی‌شناسی داشته باشد تا بتواند الگو و سرمشق باشد (علیزاده و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۲۳).

در تفکر پست‌مدرنیسم نیز مشخصه‌های شجاعت اخلاقی و نقادی برای معلم که نقش رهایی‌بخشی و تحول‌آفرینی را دارد بیان شده است. (علیزاده و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۳۴) درکنار سایر دیدگاه‌ها که هرکدام به بخشی از ویژگی مربی اشاره کرده است در اسلام مربی نقش محوری در تربیت و انسان‌سازی انسان در رسیدن به هدف متعالی دارد و خداوند متعال برترین مربی هستی و منشأ همه تأثیرات تربیتی است. به‌همین دلیل، مربیان بشری در پرتو هدایت‌ها و

عنایت‌های او نقش خود را ایفا می‌کنند. ابعاد و چگونگی این اثرگذاری‌ها نیز در قرآن نمایانده شده است: «ذَلِكُمُ اللَّهُ رُبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» (غافر: ۶۴). اولین مربی پرورگار و بعد از او پیامبران و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) هستند. باتوجه به نظریات متفاوت، همه افراد شایستگی هدایت و رهبری دیگران را ندارند. روان‌شناسان، شایستگی را محرک، ویژگی یا مهارت برجسته‌ای تعریف کرده‌اند که باعث عملکرد شغلی بهتر می‌شود. جامعه بین‌المللی، عملکرد را مجموعه مهارت و نگرش‌هایی که کارکنان را قادر می‌کند به صورتی اثربخش فعالیت‌های مربوط به شغل یا عملکرد شغلی را براساس استانداردهای مورد انتظار انجام دهند، تعریف کرده‌اند (حسینی‌زاده و مشایخی، ۱۳۹۳، ۳۶/۲). باتوجه به تعریف شایستگی در بین روان‌شناسان و جامعه بین‌المللی در اسلام شایستگی فراتر از اثربخشی شغلی مدنظر است و به معنای تام، آن را تعریف و تبیین می‌کند. مؤید این مطلب، ویژگی‌هایی مانند ایمان و تزکیه، الگو بودن، ثبات عاطفی و صداقت در همه ابعاد و ملاک شایستگی مربی برای هدایت و راهنمایی دیگران است. به همین دلیل در حدیث کساء که نمونه‌ای از تربیت اسلامی است برخی از اصول جزئی ناظر بر مربی بررسی می‌شود.

۴-۱-۱. ایمان و تزکیه

یکی از اصول مورد نیاز یک مربی در امر تربیت، داشتن ایمان و تزکیه است. ایمان به مفهوم تصدیق عملی که انسان به آن علم دارد، است که با خود التزام می‌آورد. (طباطبایی، ۱۳۶۷، ص ۵۵) فردی که به چیزی علم پیدا می‌کند و در ادامه آن را تصدیق می‌کند به دنبال تصدیق آن، عمل به الزامات می‌کند. با این تعریف از ایمان، مربی که به علم بیشتری دست یافته باشد، ایمان قوی‌تری دارد که باعث عملکرد بهتر می‌شود. به همین دلیل است که یکی از ویژگی‌های مربی، ایمان معرفی شده است. ایمان باتوجه به تعریف بیان شده شامل دو مفهوم کلی و خاص است. ایمان همان تصدیق عملی هر چیزی است که انسان به آن علم دارد و مفهوم اختصاصی آن، تصدیق یک علم و آگاهی خاص است. در اسلام، ایمان، تصدیق خداوند، پیامبران الهی و معاد است که التزام و وظایفی را به همراه دارد.

در آیات و روایات نیز به رابطه ایمان و عمل اشاره شده است. در قرآن واژه «آمَنُوا» در کنار واژه «صالحات» آمده است: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» که نشان دهنده التزام آور بودن ایمان است. امام علی علیه السلام در خطبه ۱۵۶ نهج البلاغه فرمود: «فبالإيمان يستدل على الصالحات». حضرت زهرا علیها السلام نیز ایمان به خداوند که خالق هستی و منشأ همه تحرکات در عالم است را با پیروی از دستورات او تصدیق می‌کند. زمینه فکری بسیاری از اندیشمندان غیرمسلمان برپایه ایمان استوار است. مفهوم ایمان در دیدگاه آنها علم به چیزی داشتن و تصدیق آن بود است. ویلیام جیمز می‌گوید: «ایمان یکی از قوایی است که بشر به مدد آن زندگی می‌کند و فقدان کامل آن در حکم سقوط بشر است» (محدثی، ۱۳۹۷، ص ۱۷۷). روان‌شناسان معتقدند که اعمال انسان برآیند محصول فکر و هیجان فرد است. ایمان که منشأ درونی دارد و با افکار و هیجان فرد مرتبط است بر عملکرد فرد تأثیر می‌گذارد. بنابراین، ویژگی ایمان در مربی لازم است؛ زیرا عملکرد مربی را میزان ایمان وی تعیین می‌کند.

با بیان مفهوم کلی و خاص ایمان منشأ آن بررسی می‌شود. تفاوت دو نوع ایمان از راه رسیدن به آن نشأت می‌گیرد و بر نتیجه آن نیز تأثیر می‌گذارد. ایمان براساس شناخت حاصل می‌شود و شناخت ممکن است شهودی یا حضوری باشد. (جوادی آملی، ۱۳۷۰، ص ۳۲۴) در روان‌شناسی و دیدگاه مادی‌گرایان، ایمان براساس شهود حاصل می‌شود. بنابراین، عملکرد آنها نیز به میزان شهود و دریافتی که از ابزار، حواس و تجربه کسب می‌کنند، محدود می‌شود. در اسلام کسب شناخت ایمان حاصل شناخت شهودی و حضوری است. بدین دلیل، عملکرد فرد فراتر از تجربه و احساسات است. یکی از راه‌های شناخت حضوری، تزکیه و پاکسازی است و حاصل تزکیه، رسیدن به بالاترین سطح ایمان یعنی، ایمان قلبی، عملی و زبانی است. در حدیث قدسی خطاب به یکی از پیامبران آمده است: «عِظْ نَفْسَكَ أَوَّلًا فَإِنْ ائْتَعَطَّتْ فَعِظِ النَّاسَ وَإِلَّا فَاسْتَحِجِّ مَنِّي» (شریف قریشی، ۱۳۸۵، ص ۷۳). دانشمندان بر ضروری بودن ایمان در تربیت معتقدند، اما به دلیل عدم توجه به تزکیه که حاصل شناخت حضوری است همچنان کاستی‌های زیادی در امر تربیت وجود دارد. امام خمینی رحمته الله علیه فرمود: «تا تزکیه نباشد تعلیم کتاب و حکمت میسور نیست. باید تزکیه

شود نفوس از همه آلودگی‌ها که بزرگ‌ترین آلودگی عبارت است از آلودگی نفس انسان و هواهای نفسانی که دارد» (موسوی خمینی، ۱۳۹۴، ۱۶۹/۱۴).

از آنجا که تزکیه، ایمان را به همراه دارد و بالاترین سطح ایمان نیز عصمت و طهارت است و نتیجه عصمت و طهارت بهترین عملکرد است و اهل بیت علیهم‌السلام نیز عصمت و طهارت دارند. مؤید این مطلب آیات و روایات فراوانی از اهل سنت و شیعه است. آیه ۳۳ سوره احزاب که به آیه تطهیر مشهور است از صریح‌ترین آیه‌ها بر عصمت اهل بیت علیهم‌السلام است: «إِنَّمَا يَرِيْدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب: ۳۳). در حدیث کساء چندین بار تطهیر اهل بیت علیهم‌السلام بیان شده است که شایستگی رهبری و تربیت انسان‌ها توسط اهل بیت علیهم‌السلام را به وضوح بیان می‌کند: «أَذْهَبَ عَنْهُمْ الرِّجْسَ وَ طَهَّرَهُمْ تَطْهِيرًا». بنابراین، در حدیث کساء اصل ایمان در مربی به‌ویژه در شخصیت حضرت زهرا علیها‌السلام نمایان است.

۴-۱-۲. الگو بودن

الگو بودن مربی برای متربی، مرتبه‌ای از ایمان است که فرد در الگو بودن بعد از علم به مطلبی، با درک صحیح آن سعی در عملی نشان دادن آن علم دارد. بدین دلیل یکی از روش‌های دیرپای تربیتی و از اصول مربی، نشان دادن الگو با تمام ویژگی‌های مورد انتظار است که امکان تقلید را در تربیت به‌ویژه برای افراد در سنین پایین داشته باشد و از طرفی به متربی اطمینان در ممکن بودن و عملی بودن اهداف را با وجود نمونه مجسم عملی نشان دهد. در نظر دورکیم، الگو به مفهوم تقلید بدون آگاهی و علم است که با مفهوم الگو بودن در اینجا مغایرت دارد. اگزنیستانسیالیست‌ها، الگوپذیری را مغایر با آزادی شخصی می‌دانند و اعتقادی به الگو ندارند در صورتی که انسان به‌طور فطری به دنبال الگوست و دلیل پیشرفت انسان نیز الگوپذیری است. اسلام با حفظ حریت انسان، رعایت آزادی‌های شایسته بشر و توجه به روحیه تأثیرپذیری او بر الگوسازی تأکید دارد؛ الگویی که با تدابیر صحیح طراحی شود و براساس اصل پیروی جاهل از عالم و الگوپذیری از نمونه‌های راستین باشد. (صانعی، ۱۳۸۰، ص ۴۴)

حضرت زهرا علیها السلام الگوی کاملی است به گونه‌ای که امامان معصوم علیهم السلام بر الگو و حجت بودن ایشان اذعان داشتند. شیخ طوسی در کتاب الغیبه روایتی از امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف آورده است که در توقیع شریفی می‌فرماید: «فی ابنته رسول الله صلی الله علیه و آله أنسوة حسنة؛ دختر رسول خدا برای من الگوی مناسبی است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۸۲/۵). در حدیث کساء نیز در همان ابتدا به عملی بودن تربیت توجه ویژه شده است. رفتار صحیح عملی در سراسر حدیث کساء از سوی حضرت زهرا علیها السلام که مربی پیامبر صلی الله علیه و آله بود و از سوی امام علی علیه السلام به وضوح نمایان است.

عمل به دنبال ایمان حاصل می‌شود. الگو بودن یا نمونه عملی ایمان با تأثیر مفهوم ایمان به دو دسته تقسیم می‌شود: عمل به علم و به هرآنچه آگاهی دارد بدون در نظر گرفتن حدود مرز در مقابل عمل به علم با توجه به بررسی صدق و راستی آن علم و همچنین با مرز مشخص. منظور از مرز و حدود همان اخلاقیات و وجدان به طور کلی است که شامل اخلاق دینی و انسانی می‌شود. بنابراین، مبنای الگو بودن در پژوهش حاضر با توجه به مفهوم ایمان به خداوند با مصادیق مختلف اخلاق، ادب، احترام، محبت، صداقت مدنظر است. یکی از مؤلفه‌های مهم الگو بودن به ویژه برای مربی آراستگی به اخلاق نیکوست. اخلاق، استعدادی است که در وجود انسان نهفته است و انسان برای رسیدن به کمال شایسته و شکوفاسازی آن نیازمند سیستم اخلاقی است. (مطهری، ۱۳۶۷، ص ۳۰۶) تربیت اخلاقی فرایند درونی سازی ارزش‌های اخلاقی و شکل‌گیری پایدار شخصیت انسان براساس ویژگی‌های انسان کامل است. اخلاق، حس دیگرخواهی و نوع دوستی است که با پندواندرز شکل نمی‌گیرد، بلکه کانون آن خانواده، لطف زنانه و محبت مادرانه است (ژکس، ۱۳۵۵، ص ۹۲). به گفته شهیدثانی اهمیت پایبندی به حسن خلق، فروتنی و ترکیه نفس در معلم به دلیل جایگاه تربیتی آنها به مراتب بیشتر از سایر مردم است (شعاری نژاد، ۱۳۷۴، ص ۱۹۱). بر همین اساس، گفتار نیک، ادب و احترام نموده‌های اخلاق نیکو در خانواده و با بیشترین تأثیر پذیری از سوی مادر یعنی، مربی اصلی تربیت است.

نمونه‌های اخلاق به دلیل متفاوت بودن مصادیق آن مانند محبت، صداقت و احترام به شکل‌های زبانی، قلبی عملی بروز می‌کند. در حدیث کساء آمده است: «ذکر القاب و کنیه برای یکدیگر نمود احترام و تکریم شخصیت یکدیگر به صورت زبانی است: «عَنْ فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ (ع) بِنْتُ رَسُولِ اللَّهِ (ص) قَالَ سَمِعْتُ فَاطِمَةَ أَنَّهَا قَالَتْ دَخَلَ عَلَيَّ أَبِي رَسُولُ اللَّهِ فِي بَعْضِ الْأَيَّامِ». اجابت درخواست دیگری: «يَا فَاطِمَةُ ائْتِنِي بِالْكِسَاءِ الْيَمَانِيِّ فَعَطَّيْنِي بِهِ فَأَتَيْتُهُ بِالْكِسَاءِ الْيَمَانِيِّ» نشان از اطاعت امر والدین و انجام آن به طور کامل، صحیح و عملی است. در فرازی دیگر به طور زبانی و قلبی با ابراز همدردی و دعا برای پدر، توجه به والدین در زمان توانگری انسان و دوران کهولت والدین بیان می‌شود: «قَالَ إِنِّي أَجِدُ فِي بَدَنِي ضَعْفًا، فَقُلْتُ لَهُ أَعِيذُكَ بِاللَّهِ يَا أَبَتَاهُ مِنَ الضَّعْفِ». همچنین با احترام به همسر و مخاطب قرار دادن وی با القاب، علاوه بر ایجاد صمیمیت به طور عملی بر اهمیت و جایگاه پدر در خانواده تأکید می‌شود: «وَعَلَيْكَ السَّلَامُ يَا أَبَا الْحَسَنِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ». بنابراین، حضرت زهرا (ع) با توجه به متفاوت بودن مصادیق آن در حدیث کساء نیز نمونه‌های قلبی، زبانی و عملی را نشان می‌دهد: «وَصِرْتُ أَنْظُرُ إِلَيْهِ وَإِذَا وَجْهُهُ يَتَلَاوُ كَأَنَّهُ الْبَدْرُ فِي لَيْلَةٍ تَمَامِهِ وَكَمَالِهِ». حضرت در این فراز با ابراز حس درونی خود نسبت به پدرش و توصیف ایشان با الفاظ و عبارات زیبا علاوه بر محبت و احترام به نوعی به نیاز درونی خود یعنی، ابراز عواطف و احساسات نیز پاسخ می‌دهد.

احترام یکی از مصادیق اخلاق است که روان‌شناسان احترام و تکریم شخصیت را از نیازهای اساسی می‌دانند و معتقد هستند که ارضای آن، اعتماد به نفس، لیاقت، قدرت و مفید بودن را به همراه دارد: «فَقُلْتُ وَ عَلَيْكَ السَّلَامُ يَا قُرَّةَ عَيْنِي وَ نَمْرَةَ قُوَادِي». (کاویانی، ۱۳۹۹، ص ۲۳۰) حضرت زهرا (ع) با مخاطب قرار دادن حسنین (ع) با عناوین نور دیده و میوه دل، احترام به شخصیت، محبت و صمیمیت را به آنها هدیه می‌کند. یکی از الفاظ و عبارت زیبای پرتکرار در حدیث کساء واژه سلام است که نوعی اعلام آغاز محبت و احترام و شروع مؤثر در روابط است؛ زیرا سلام علاوه بر ایجاد ارتباط، عامل صحت و عافیت است. به همین دلیل به بهشت دارالسلام می‌گویند (ر.ک.، انعام: ۱۲۷) که سلامت و عافیت در آن همیشگی است. از طرفی در بین اعضای

خانواده و زوجین که ممکن است به مرور زمان روابط عادی شود و سردی و دوری را به همراه داشته باشد سلام عامل انس و الفت است به شرطی که با بشاشیت و نشاط و برخورد های مثبت همراه باشد (سعیدیان جزی، ۱۳۹۳، ص ۶۸). «السلام علیک یا ابالحسن یا امیرالمؤمنین» و «و علیک السلام یا ولدی و یا صاحب حوضی». تکرار و استفاده از الفاظ متفاوت حضرت زهرا علیها السلام در سلام باعث تنوع و عدم تکرار و یکنواختی و در نهایت امنیت و آرامش و صمیمیت می شود.

اذن و اجازه نمونه دیگری از ادب در حدیث کساء در کنار احترام و شیوه سلام کردن، پاسخ دادن و... است. تکرار اذن و اجابت در حدیث کساء بیانگر این است که حتی در صورت فراهم بودن شرایط نمی توان بدون اجازه وارد مکانی شد: «لا تدخلوا» (نور: ۲۷). حضرت زهرا علیها السلام با وجود اینکه حدیث کساء در منزل ایشان اتفاق افتاد، ولی همچنان برای حضور در زیر کساء از پدرش اجازه گرفت: «با ابتاه اتاذن لی آن اکون معکم تحت الکساء». نمونه های دیگر اذن نیز تکمیل کننده دیگر ارکان تربیتی است. با اشاره به فرازهایی از حدیث مشخص می شود که اهمیت الگو در تربیت به دلیل پوشش دهی انواع رفتارهاست.

۴-۱-۳. دانش و تخصص

تربیت محصول تربیت شناسی است و تا زمانی که مربی اهداف و حقیقت تربیت را درک نکند، نمی تواند نقش مؤثری در تربیت متربی داشته باشد. بنابراین، یکی از اصول ناظر بر مربی، تخصص و دانش مربی در زمینه شناخت اهداف تربیتی و ظرفیت و ویژگی های متربی است. در این مسیر دانش و تخصص مادر در قالب مربی بسیار مهم است. همان گونه که در ویژگی های شخصیتی حضرت زهرا علیها السلام اشاره شد ایشان از نظر علم و دانش زبانزد اهل سنت و شیعه بود. در حدیث کساء که گوشه ای از نوع نگرش و شیوه تربیتی ایشان است حضرت با توجه به تأثیر الفاظ و عبارات و شناخت شخصیتی فرزندانش برخورد می کرد. استفاده از لفظ «قرة عینی» و «ثمره فوادی» برای هردو فرزندش توجه به اهمیت عدم تبعیض بین فرزندان است. همچنین در استفاده از واژه «ولدی» برای امام حسین علیه السلام نیز به نکته تربیتی مختص سن متربی توجه شده

است. بنابراین، دانش و تخصص معلم در آشنایی و به کارگیری صحیح روش های آموزشی از اساسی ترین اصول مربی است.

۴-۲. اصول ناظر بر مربی

۴-۲-۱. ظرفیت شناسی

ماهیت انسان ها یکی است و همه آنها از نفس واحده خلق شده اند، اما از طرفی حکمت الهی و فطرت انسان به گونه ای است که انسان برای رشد و رسیدن به هدف والای کمال راه های مختلفی را طی می کند. بنابراین، یکسانی همه جانبه انسان ها ممکن نیست و وجود تفاوت ها در افراد در آیات و روایات به وضوح بیان شده است: «وَلَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (مؤمنون: ۶۲). روان شناسان باتوجه به نظریات متفاوت بر تفاوت های فردی انسان ها از ابتدای زندگی معتقد هستند و اختلاف نظر آنها در عامل تفاوت هاست (اتکنیسون، ۱۳۸۵، ص ۱۰۴). در سیر تاریخی نیز به تفاوت های فردی توجه شده است. یکی از قدیمی ترین نمونه ها گفته افلاطون در کتاب دوم جمهوریت است: «دو نفر هرگز عیناً مثل هم به دنیا نمی آیند، بلکه تفاوت های فراوانی در طبیعت آنها وجود دارد. یکی برای شغلی شایسته است و دیگری برای شغل دیگر» (سروری، ۱۳۷۴، ص ۱۴).

به طور عملی نیز به تفاوت ها توجه شده است. برای مثال، سبک های مختلف یادگیری در پرتو تفاوت در یادگیری یادگیرنده ها شکل گرفته است. در سبک شناختی، افراد از نیروی عقلانی خود برای یادگیری از شیوه های مختلف استفاده می کنند. برای مثال، برخی متکی بر محیط اطراف خود هستند و به تمرکز ذهن بر کلیت برای یادگیری تمایل دارند (رفیعی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۱). در حالی که گروهی دیگر توانایی تشخیص ارتباط جزء مرتبط در محیط مرتبط را دارند (رفیعی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۶).

براساس این تفاوت ها از روش های متفاوتی در تربیت استفاده می شود که اهداف تربیت یعنی، عدم سلب آزادی، مسئولیت پذیری و تفکر پویا شکل می گیرد. تفاوت ها شامل سن، جنسیت، توانایی های ذهنی و جسمی و حتی چندمین فرزند بودن است. برای مثال، فرزندان اول به گذشته گرایش دارند و نسبت به آینده بدبین هستند؛ زیرا تاملتی کانون توجه هستند و

تجربه عقلانی بیشتر نسبت به خواهر و برادران و حس اقتدار و قدرت آنها را به محافظه‌کاری و وظیفه‌شناسی متمایل می‌کند. (شولتز، ۱۳۹۶، ص ۲۰۴) بنابراین، تفاوت‌های فردی که منشأ آن عوامل متعددی است بر تربیت متربی تأثیر می‌گذارد. برای مربی لازم است که متربی را براساس نیازمندی‌ها، فعالیت‌ها و گرایش‌های ویژه‌ای که دارند، پرورش دهند و براساس اختلاف استعدادهایشان تکالیف و قوانینی وضع کنند. حضرت زهرا (ع) نیز بر این امر اهتمام داشت و تشویق‌ها و تعلیم‌های ایشان نیز برهمین اساس بوده است. مسئولیت ضبط سخنان پیامبر (ص) در مسجد برعهده فرزند بزرگ‌تر یعنی، امام حسن (ع) بود و اینکه در مسابقه بین حسنین (ع)، به دلیل سن کم امام حسین (ع) تشویق‌ها بیشتر معطوف ایشان بود. در فرازی از حدیث کساء امام حسین (ع) چون کوچک‌تر است با اضافه کردن لفظ «ولدی» مورد عطف بیشتر قرار می‌گیرد. حضرت زهرا (ع) در پاسخ به فرزندان سریع عمل می‌کند؛ زیرا به ویژگی کم‌صبری کودک آگاه است. بنابراین، با شناخت ظرفیت و تفاوت‌های فردی متربی امکان استفاده از شیوه‌های تربیت صحیح را برای مربی فراهم می‌کند.

۴-۲-۲. اصول ناظر بر محیط

محیط به مجموعه عواملی می‌گویند که فرد از آن فضا تأثیرات مثبت یا منفی می‌پذیرد. این فضا شامل فضای انسانی و غیرانسانی است. در آیات و روایات نیز محیط به دو دسته دنیوی و اخروی دسته‌بندی می‌شود. محیط دنیوی شامل محیط انسانی و غیرانسانی است و در تربیت و شکل‌گیری شخصیت و هویت فرد اثر می‌گذارد. براساس آیات قرآن مشخص می‌شود که همه عوالم چه آشکار و چه نهان بر زندگی بشر تأثیر می‌گذارد. (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ص ۳۷۸) به همین دلیل است که در اسلام شروع تربیت فرزند را از انتخاب همسر می‌دانند. براساس یافته‌های علمی نیز فرزند نیمی از خصوصیات ژنتیکی را از پدر و نیم دیگر را از مادر دریافت می‌کند. امام علی (ع) در خطبه ۲۳۴ نهج‌البلاغه علاوه بر ژنتیک، تأثیر طبیعت از جمله خاک را در سرشت و اخلاق افراد بیان کرده است. در طب سنتی نیز ابن سینا ویژگی‌های اخلاقی فرد و انواع مزاج‌ها را با نوع آب و هوا مرتبط می‌داند (ابن سینا، ۱۳۷۷، ص ۲۱۳).

روان‌شناسان معتقدند که تعامل محیط اجتماعی و ژنتیک هر فرد منحصر به خودش است. آنها می‌گویند حتی فرزندان دوقلو دو محیط مجزا برای رشد را تجربه می‌کنند. آدلر نیز نقش ترتیب تولد را بر همین اساس توجیه کرد. (شولتز، ۱۳۹۶، ص ۲۰۴) باتوجه به این مطلب مشخص می‌شود که نه تنها تعامل محیط و ژنتیک بر تربیت فرد مؤثر است، بلکه آن محیط و ژنتیک مختص همان فرد است. قانون عدم تبعیض بین فرزندان بر همین اساس بر ساختن محیطی به نسبت یکسان تأکید دارد. باتوجه به تفاوت‌های فردی بررسی تاریخ و جنبش‌ها نشان می‌دهد که افراد تحت عوامل اجتماعی، تاریخی، جنسیتی و سنی بوده‌اند؛ زیرا بیشتر انقلابیون جوان به نسبت افراد مسن که هویت و شخصیت آنها شکل گرفته است در جنبش‌ها نقش داشتند. این مطلب مؤید تعامل محیط و وراثت در رشد فرد و اهمیت سن در تربیت است.

۴-۲-۳. فضای محبت‌آمیز

در حدیث کساء که نمونه سیره ائمه (ع) است فضای محبت‌آمیز بین اعضای خانواده و گفت‌وگوهای صمیمانه اعضای خانواده به خوبی ترسیم می‌شود. فرد متأثر از محیط و ژنتیک است. بنابراین، متریان حدیث کساء از بهترین پدر و مادر و ذریه پاک متولد شدند. آنها در محیط خانه حضرت زهرا (ع) که توأم با محبت و احترام، گفت‌وگو و رفتارهای صمیمانه است پرورش یافته‌اند. بنابراین، از گفت‌وگو که یکی از روش‌های تربیتی و درمانی است به صورت متناوب و همراه با احترام در خانواده حضرت زهرا (ع) استفاده می‌شود. نمونه آن در حدیث کساءست که واژه «قال» و «قیل» به دفعات استفاده شده است.

امام حسن (ع) اجازه ورودش را با سلام و احترام از پیامبر (ص) درخواست می‌کند و پیامبر (ص) به زیباترین شکل پاسخ می‌دهد: «فَقَالَ وَ عَلَيْكَ السَّلَامُ يَا وَلَدِي وَ يَا صَاحِبَ حَوْضِي». علاوه بر پاسخ سلام ایشان و معرفی جایگاهش به تذکر و یادآوری معاد نیز پرداخت. پیامبر (ص) عاملی انسانی در تربیت امام حسن (ع) بود. پیامبر (ص) در پاسخ به امام حسین (ع) فرمود: «فَقَالَ وَ عَلَيْكَ السَّلَامُ وَ يَا وَلَدِي وَ شَافِعَ أُمَّتِي» که بر نقش و جایگاهش تأکید داشت و در احیای نقشش با بیان مقام و جایگاهش تشویق کلامی داشت. در فراز دیگر نیز با ورود امام

علی علیه السلام و بعد از رد و بدل شدن مکالمات زیبا و محبت‌آمیز زوجین، حضرت زهرا علیها السلام فرمود: «قُلْتُ نَعَمْ هَا هُوَ مَعَ وَلَدَيْكَ تَحْتَ الْكِسَاءِ». نکته قابل تأمل در این فراز این است که حضرت فرمود: «پیامبر صلی الله علیه و آله به همراه دو فرزندت زیر کساء هستند و نفرمود که: پیامبر صلی الله علیه و آله به همراه نوه هایش؛ زیرا بر تکریم و توجه به جایگاه پدر در نزد فرزندان تأکید دارد». نکته‌های تربیتی دیگری نیز در این حدیث است. برای مثال برای هر ورودی اجازه درخواست درکنار صمیمیت وجود داشت و عدم تعارض بین ادب و صمیمیت را نشان می‌دهد. همچنین ورود فرشته وحی با اجازه پروردگار و پیامبر صلی الله علیه و آله علاوه بر احترام، بر معنویت فضای ارتباطی می‌افزاید. در پایان امام علی علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد فضیلت این امر پرسید و بدین معناست که هر کاری بدون علت و نتیجه، لهو و بی‌فایده است. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «علاوه بر تأیید آیه تطهیر و برای مؤمنان با استفاده از این حدیث، رستگاری آنها را بشارت داده‌اند. به عبارتی بر یکی از پایه‌های رستگاری یعنی، تمسک به اهل بیت علیهم السلام اشاره دارد». در حدیث کساء نکته‌های تربیتی، اخلاقی، سیاسی و... بسیاری نهفته است که نیاز به بررسی و تحقیق فراوان دارد.

۵. نتیجه‌گیری

تربیت، رشد و کمال انسان هدف نهایی خلقت بشر در گرو هدایت و رهبری شایسته در همه ابعاد است. لازمه تحقق این هدف، وجود مربی با ویژگی‌هایی مانند ایمان و تعهد در عمل، الگوی کامل بودن، دانش و تخصص داشتن و شناخت مربی از نظر استعداد و ظرفیت‌های وجودی اوست. از ظرفی بنابر اهمیت محیط درکنار عوامل ژنتیکی در تربیت، مربی باید فضای تربیتی همسو با تربیت را فراهم کند. در حدیث کساء، حضرت زهرا علیها السلام در قالب مربی علاوه بر داشتن شخصیت کامل و الگوی مناسب بودن به ظرفیت وجودی فرزندان توجه داشت و در مسیر تربیت، محیط را با استفاده از محبت و احترام و گفت‌وگوهای صمیمانه برای تربیت آماده می‌کرد. بنابراین، در تربیت با توجه به نظر اندیشمندان غربی و اسلام باید اصول کلی شامل

اصول مربوط به مربی، مربی و محیط تربیتی رعایت شود و تعامل محیط و وراثت در تربیت فرد نقش بسزایی دارد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۱). مترجم: الهی قمشه‌ای، مهدی. قم: دارالثقلین.
۱. ابن سینا (۱۳۷۷). قانون. مترجم: شرفکندی، عبدالرحمن. تهران: انتشارات سروش.
۲. اتکینسون، ریتا آل. و همکاران (۱۳۸۵). زمینه روان‌شناسی. مترجم: براهنی، و همکاران. تهران: انتشارات رشد.
۳. ثعالی المالکی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸). تفسیر ثعالی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۴. جوادی آملی (۱۳۷۰). شناخت‌شناسی در قرآن. قم: نشر مرکز حوزه علمیه.
۵. حاکم حسکانی، عیبدالله بن احمد (۱۴۱۱). شواهد التنزیل. تهران: مؤسسه الطبیع و النشر التنبیه الوزراه الثقافه و الارشاد الاسلامی.
۶. حسینی همدانی، محمدحسین (۱۴۰۴). انوار درخشان. محقق: بهبودی، محمدباقر. تهران: کتابفروشی لطفی.
۷. حسینی‌زاده، سید علی. و مشایخی، شهاب‌الدین (۱۳۹۳). روش‌های تربیتی در قرآن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سازمان سمت.
۸. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲). لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
۹. ژکس (۱۳۵۵). فلسفه اخلاق (حکمت عملی). مترجم: پورحسینی، ابوالقاسم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۰. سروری، محمدحسین (۱۳۷۴). روان‌شناسی تفاوت‌های فردی. تهران: انتشارات سخن.
۱۱. سعیدیان جزئی، مریم (۱۳۹۳). اصول و ارزش‌های اخلاقی در نهاد خانواده براساس آموزه‌های وحیانی و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام). نشریه حکمت اهل بیت (علیهم‌السلام)، دانشگاه اصفهان، سال اول، شماره ۱، ۱۳-۲۹.
۱۲. سیف، علی‌اکبر (۱۳۹۶). اصول روان‌شناسی پرورشی. تهران: نشر دوران.
۱۳. شریف‌قریشی، باقر (۱۳۸۵). النظام التربوی فی الاسلام. مترجم: بدر، شاهین. قم: نشر افق.
۱۴. شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (۱۳۷۴). فلسفه آموزش و پرورش. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۵. شولتز دوان پی. و شولتز، سیدنی آلن (۱۳۹۶). نظریه‌های شخصیت. مترجم: محمدی، سید یحیی. تهران: نشر ویرایش.
۱۶. صانعی، مهدی (۱۳۸۰). پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: نشر سناباد.
۱۷. عظیمی، سیده کبری (۱۳۸۲). استشهداد به آیات قرآن در کلام حضرت زهرا (علیها‌السلام). نشریه علوم قرآن و حدیث، صحیفه مبین، شماره ۳۱ و ۳۲، ۲۶-۴۰.
۱۸. علامه طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۷). تفسیر المیزان. مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. و دیگران. تهران: بنیاد علمی-فرهنگی علامه طباطبایی، نشر رجاء.
۱۹. علیزاده، محمدرضا (۱۴۰۰). معلم از دیدگاه مکاتب فلسفی و ادیان و روایات معصومین (علیهم‌السلام). تهران: نشر دانا.
۲۰. فتاحی‌زاده، محمدرضا.، فتحیه، رسولی. و راوندی، محمدرضا (۱۳۹۳). اسناد و شروح خطبه‌های حضرت زهرا (علیها‌السلام). نشریه علوم قرآن و حدیث، سفینه، شماره ۴۵، ۹-۲۵.
۲۱. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹). کتاب العین. محقق: مخدومی، مهدی. و سامرای، ابراهیم. قم: دارالهجره.

۲۲. کاویانی حسینی، محمد (۱۳۹۹). مفاهیم و آموزه‌ها قرآن در روان‌شناسی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۳. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۲۴. محدثی، جواد (۱۳۹۷). راه زندگی. قم: نشر فرهنگ اسلامی.
۲۵. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۷). آموزش عقاید. تهران: نشر سازمان تبلیغات.
۲۶. مصباح، مجتبی، و دیگران (۱۳۹۱). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله علیه.
۲۷. مطهری، مرتضی (۱۳۶۷). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: انتشارات صدرا.
۲۸. معین، محمد (۱۳۸۸). فرهنگ فارسی معین. تهران: اشجع.
۲۹. موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۴). صحیفه امام. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).